

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ
АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ

Ш. П И Д А Е В

ҚАДИМИЙ ТЕРМИЗ

Тошкент
«ФАН»
2001

Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарлари орасида ўзининг асран тарихи ва юксак тараққий қилган маданияти билан Термиз алоҳида ўрин эгаллайди. Термизнинг дарё кечуви ўрнида ва савдо йўллариининг чорраҳасида жойлашганлиги унинг қадимги ва ўрта аср Ўрта Осиё давлатлари таркибидаги аҳамиятини ва тарихини белгилаб берди. Рисолада кўҳна Термиз харобаларида олиб борилган археологик тадқиқотлар асосида шаҳарнинг турли тарихий даврлардаги тарихи ва маданияти билан боғлиқ бўлган лавҳалар қисқача баён қилинган ва ноёб топилмалари таърифи келтирилган.

Рисола бобо халқимиз тарихи ва маданияти билан қизиқувчи кенг китобхонларга мўлжалланган.

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тарих институти Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган.**

Ўрта Осиёдаги антик ва ўрта асрларга оид энг кўҳна, сиёсий, иқтисодий ва маданий марказларнинг бири - Термиз шаҳридир. Шаҳарнинг қулай географик ўрни, яъни дарё кечуви ва карвон йўлларининг чорраҳасида барпо этилиши, уни тезда Ўрта Осиёда, хусусан қадимги Бақтрия-Тохаристоннинг энг йирик шаҳарларидан бирига айланишига асос бўлди. қадим-қадим замонларда жанубни шимол билан, шарқни ғарб билан боғловчи мамлакатлараро карвон йўллари, жумладан, «Буюк Ипак йўли»нинг бир тармоғи Термиз орқали ўтган. Шаҳар, айниқса кушонлар салтанати ҳукмронлиги даврида ва ўрта асрларда ўз тараққиётининг энг юқори босқичларидан бирига кўтарилди. Шаҳар кенгайди, қатор маъмурий ва ижтимоий бинолар, ибодатхона ва мечитлар қурилди. Ҳунармандчилик ривожланди. Бу даврларда Термиз Бақтрия-Тохаристоннинг энг тараққий этган маданият марказларидан бирига айланди.

Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, Термиз шаҳри 1220 йилда мўғул-татар босқинчилари томонидан ишғол этилган. Шаҳар аҳолиси босқинчиларга қаттиқ қаршилик кўрсатган. Бундан ғазабланган Чингизхон Термизни ер билан яқсон қилишга буйруқ берган. Шаҳар оғир жанглардан кейин таслим бўлган. Босқинчилар шаҳарни талаб, унга ўт қўйиб юборганлар. Аҳолисининг бир қисми қириб ташланган, қолгани ҳайдаб кетилган. Шаҳар учун бу энг қора ва машъум кунлар бўлиб, шундан сўнг у ўзини қайта ўнглаб ололмаган. Шаҳар аҳолисининг қирғин ва асирликдан омон қолган бир қисми ҳозир Саловат номи билан маълум бўлган жойга кўчиб ўтган. XIV асрда зарб қилинган тангаларда ва ёзма манбаларда Термиз «Эрлар шаҳри» деб қайд қилинган. Эҳтимол бу номни Термиз ўзининг мўғул-татар босқинчиларига кўрсатган мардларча қаршилиги эвазига олгандир.

Йиллар, асрлар ўтиши билан Термиз харобага айлана борди. Унинг қадимги саройлари, мечитлари, карвонсаройлари, уйлари, устахона ва расталари ўрнида аста-секин катта-кичик тепаликлар пайдо

бўлди ва шу ҳолда бизгача етиб келди. Дарҳақиқат, ўша машғум воқеаларга ҳам қарийб 780 йилдан ошиб кетди. Лекин сиз Термиз харобалари узра юрсангиз босқинчиларнинг қонли ва ўтли изларини кўрасиз. Ҳар томонда турли сопол идишларнинг бўлаклари, бежирим қилиб ишланган шиша буюмларнинг синиқлари, гишт бўлаклари, ҳар хил тақинчоқлар, турли даврга оид тангалар ва шунга ўхшаш жуда кўп турли-туман буюмлар сочилиб ётибди. Шаҳарнинг кўпгина жойларида ёнғин излари кўзга ташланади. Босқинчилар Термиз шаҳрини вайрон қилиб ташлаган бўлсаларда, аммо ер юзидан йўқ қилиб юборолмадилар. Бу нарса уларнинг қўлларидан келмади. Аксинча, шаҳар харобаси Чингизхон кўшинларининг ваҳшиёна изларидан гувоҳлик бермоқда. Замондошларимиз қалбида босқинчиларга нисбатан нафрат туйғуларини уйғотмоқда. Шаҳар харобаси Термизнинг ўтмишдаги равнақидан ва маҳобатидан ҳикоя қилади. Унинг бағрида асрлар оша сақланиб келаётган қадимги шаҳар обидалари, турли-туман ҳунармандчилик буюмлари эса авлодларимизнинг юксак моддий маданиятидан сўз очмоқда.

Кўҳна Термиз харобалари ҳозирги Термиз шаҳридан 7 чақирим шимоли-ғарбда, азим Амударё соҳили бўйида жойлашган бўлиб, унинг майдони 500 гектардан ошиқ бўлган. Шаҳар қалъа, шаҳристон ва шаҳар атрофи-работдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири махсус мудофаа иншоатлари билан ҳимоя этилган. Бундан ташқари работнинг атрофидаги анчагина майдон шаҳар таркибига кирган. Бу майдон ҳам махсус мудофаа девори билан ўралган бўлган. Шаҳар атрофида дала ва боғлар бўлган. Афсуски, шаҳарнинг жуда катта майдони ҳозир ўзлаштириб юборилган. Бунинг оқибатида бобокалонларимиз яратган қанчадан-қанча ноёб тарихий-маданий дурдоналар йўқ бўлиб кетди ва йўқолмоқда. Бу жуда ачинарли ҳол. Асрлар давомида сақланиб келган ноёб ёдгорликларнинг излари бизнинг замонимизда бузиб юборилиши ачинарли ҳолгина эмас, катта тарихий жиноят, аждодларимиз хотирасини оёғ ости қилиш демакдир.

Шаҳарнинг энг қадимий қисми Амударёнинг шундай соҳилида бўлиб, кум ва тошдан таркиб топган табиий баландлик устига қурилган. Ҳозир бу жой қалъа деб аталади. У тўртбурчак шаклида бўлиб, 10 гектардан ортиқ майдонни эгаллайди. Дастлаб ана шу қалъа майдони шаҳарнинг асосини ташкил этган. Вақт ўтиши билан шаҳар майдони кенгайиб бориб, олдинги шаҳар қалъага айланди. Бу ерда асосан ҳокимларнинг саройлари, ибодатхоналар ва маъмурий бинолар жойлашган.

Шаҳар ва қишлоқларнинг тепаликлар устида қурилиши маълум аҳамиятга эга бўлган. Тепалик мазкур шаҳар учун табиий мудофаа иншооти бўлиб хизмат қилган ва унинг мудофаасини бир неча бор кучайтирган. Шунинг учун ҳам қадимги шаҳар қурувчилари бунга жуда катта эътибор берганлар. Шаҳар учун қулай жойнинг танланиши, унинг келажақтаги ривож ва раванқини белгиланган. Термиз шаҳрининг асосчилари шаҳар учун энг яхши ва қулай жойни танлаган эдилар. Шаҳар мудофаасини янада мустаҳкамлашда унинг дарё бўйида жойлашганлиги ҳам катта аҳамият касб этган. Йиллар ва асрлар ўтиши билан шаҳарнинг баландлиги маданий қатламлар ҳисобига ошиб борди. Ҳозир қалъанинг баландлиги айрим жойларда 20 метрдан зиёддир. қадимда эса бундан ҳам юқори бўлган. Бир тасаввур қилиб кўринг-а, катта тепалик устида жойлашган ва мураккаб мудофаа иншоотлари билан мустаҳкамланган шаҳар қалъаси душманга қанчалик ғулғула солган. Уларнинг назарида бу жойни забт этиш умуман мумкин эмасдек бўлиб турган. Дарҳақиқат, шундай бўлган. Ёзма манбаларда қайд қилинишича, Термиз қалъасини қуршаб олган босқинчилар бир неча бор уни забт эта олмай қайтиб кетишган. Ҳатто, ҳозир ҳам Термиз қалъасининг харобаси ўзининг махобати билан замандошларимизни ҳайратга солади ва унинг ўтмишдаги қудратидан далолат беради.

Шаҳарнинг энг қадимий номи қандай бўлган, қачондан бошлаб у «Термиз деб атала бошлаган ва Термиз сўзи нимани англатган бу тўғрида аниқ бир маълумотга эга эмасмиз. Бунинг устига шаҳарнинг номи манбаларда турлича талаффуз қилинган. Хусусан, қадимги арман манбаларида (IV-V асрлар) у «Дрмат» деб аталган. VII асрларга оид хитой манбаларида эса «Тами» номи билан маълумдир. XIV асрларга оид хитой манбаларида у «Ғалима» деб қайд қилинган. IX-XI асрларга оид араб-форс манбаларида шаҳарнинг номи кўпинча «Тармид», «Тармиз» ва «Тирмиз» шаклида бўлган.

Бу номларнинг ҳаммаси бир шаҳарга, яъни Термизга нисбатан ишлатилганлиги шак-шубҳасиздир. XII асрларда яшаган тарихчи Самонийнинг хабар қилишича «Тармиз» номи қадимдан маълум бўлган¹. Яқут XIII асрнинг бошларида тузган луғатида,

¹ Самани. The kitab an Ansab of Abd al Karim ibn Muhammad al Sam'am with an intro duction by D.S. Margolionth. YMS. V. XX. Liyden London, 1917, 105.

одамлар шаҳарнинг номини икки хил талаффуз қилишган, хусусан «Тармиз» ва «Гирмиз» деб ёзади¹. IX-XIII асрларда шаҳарда зарб этилган тангаларда ҳам шаҳарнинг номи «Тармиз» деб қайд қилинган. Демак, шаҳарнинг ҳозирги номи IX асрдаёқ кенг тарқалган. Албатта, бунгача у шундай ном билан аталган. қадимги Тибет буддавийларнинг манбаларида қизиқ бир маълумот бор. Жумладан, китоблардан бирида Дхармамитра деган тохаристонлик буддизм тарғиботчисининг номи учрайди. Унинг (Вахшу Амударё) дарёси бўйида жойлашган Тармита шаҳаридан эканлиги қайд этилган. Агарда Тармита ва Термиз сўзларини ўзаро солиштирсак, уларда ўхшашлик борлигини кўрамыз. Шундай экан Тармита-Термизнинг энг қадимги номларидан бири бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Ҳозирги Термиз шаҳри эса 1928 йилдан бошлаб Паттакесар қишлоғи ўрнида пайдо бўлган шаҳарнинг номидир.

Шаҳарнинг номи қандай маънони билдирган? Бу тўғрида манбаларда бирон маълумот йўқ. IX асрда яшаган машҳур австриялик шарқшунос олим В.Томашек Термиз сўзи қадимги бактр сўзидан «*taro maetho*»дан олинган ва у «дарёнинг нариги соҳилидаги манзилгоҳ» деган маънони англатади,² деган фикрни билдирган. Бизнингча бу фикр тарихий ҳақиқатга яқиндир.

Шаҳар номининг келиб чиқиши тўғрисида бир қанча ривоятлар ҳам бор. Мана шундай ривоятлардан бирига кўра шаҳарнинг номи Юнон-Бақтрия шоҳи Деметрийнинг исмидан келиб чиққан.

Шаҳар ёши нечада?

Термиз шаҳрига қачон ва ким томонидан асос солинган? Бу савол олимларни ва кўпгина ўлка тарихи билан қизиқувчи одамларни қизиқтириб келган. Бу саволга жавоб бериш кўп изланишларни талаб қилади. Шаҳар харобаларида олиб борилаётган ва бориладиган археологик қидирув ишларининг натижалари бу борада қимматли маълумотлар бериши мумкин.

Шаҳарнинг барпо этилиши тўғрисида шундай ривоятлар бор. Улардан бирида шаҳарга (Искандар Зулқарнайн) Александр Македонский асос солган дейилса, бошқасида Юнон-Бақтрия шоҳи

¹ Makgucu, BGA, N III, Liugduni Batavorum, 1906, 291.

² Tomascher W. Centralasiatische Studien. Sogdiana, Wien, 1877. 8. 91.

Деметрий номи тилга олинади. Ёзма манбалардан ҳам бу тўғрида аниқ жавоб топиш қийин. Юнон Рим муаррих ва географларининг китобларида Термиз шаҳри тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Аниқроғи, ҳозир бизда антик муаллифларга Термиз қандай ном билан маълум бўлганлиги аниқ аён эмас. Зеро, биз антик манбаларда қайд қилинган шаҳарлардан қай бирини Термиз билан боғлашни билмаймиз. Бу манбаларда қайд қилинган шаҳарларнинг бирортасини номи «Термиз» номи билан ўхшашлик топмайди. Манбаларда Бақтрияда Александр Македонский, сўнгра Салавкийлар ва Юнон-Бақтрия шоҳлари томонидан жуда кўп шаҳарлар барпо этилган ва улар асосан шоҳларнинг номи билан аталганлиги қайд қилинган. Юнон-рим муаллифлари Бақтрия шоҳларини «минг шаҳарли ўлка» ҳукмдорлари деб бежиз атамаганлар. Лекин, Бақтрияда бу даврда мингтадан зиёд шаҳар бўлган экан, деб ҳисоблаш нотўғри бўлса керак. Чунки антик муаллифлар бу ибора билан Бақтрияда шаҳарлар жуда кўп бўлган демоқчи бўлганлар. Лекин шу «мингта» шаҳардан бири Термиз ўрнида бўлганлиги шубҳасиздир.

Ўрта асрлар араб манбаларида ҳам Термизнинг барпо қилиниши тўғрисида бир қанча маълумотлар бор. Бу маълумотларнинг қанчалик ҳақиқатга яқин эканлигини айтиш қийин. Хусусан, X асрда яшаган араб муаррихи ат-Табарийнинг ёзишича, Термизни Эрон шоҳи Кобод қурдирган¹. Ат-Табарийнинг бу маълумоти Термиз тарихига зиддир. Чунки Эрон шоҳи Кобод Эрамизнинг 489-531 йилларида ҳукмронлик қилган. Ваҳоланки, бу вақтда Термиз бир неча асрли тарихга эга бўлган. XV асрда яшаб ижод этган Хофиз Абрунинг ёзишича, Термизга Искандар Зулқарнайн асос солган.²

Тарихчи олим В.Тарн Термиз тарихига оид ёки у билан қандайдир алоқаси бўлган маълумотларнинг барчасини ҳар томонлама таҳлил қилиб, Александр Македонский юришларини битган юнон-рим муаллифларининг манбаларида қайд қилинган ва шу шоҳ томонидан асос солинган «Окс бўйидаги Искандария» (Александрия на Оксе) шаҳри Термиз ўрнида бўлган деган хулосага келади. Бу жуда дадил фикр эди. Чунки В.Тарнда Алек-

¹ Табари, *Lugduni Batavorum*, 11, p. 147,

² Баргольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения Т. VII, М., 1973, 74-97 бетлар.

сандр Македонский даврига оид Термиз тарихини ёритувчи археологик манбалар йўқ эди. Француз олими П.Бернар эса Окс бўйидаги Искандария шаҳрини Термиз ўрнида ёки Шимолий Афғонистондаги Кукча дарёсининг Амударё билан қўшилиш жойида жойлашган Ой-Ханум харобалари ўрнида бўлиши мумкин деган фикрни олға сурди.¹ Ҳақиқатан, Окс бўйидаги Искандария шаҳри Термиз ўрнида бўлганми?

Бу саволларни фақат қадимги Термиз харобалари ўрнида олиб борилган археологик қидирув ишлари ойдинлаштириши мумкин эди. Дарҳақиқат, сўнгги йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар давомида қадимги Термизнинг қалъа қисмида милоддан олдинги бир минг йилликнинг ўрталарига оид сопол идишлар, ёрғичоқлар топилди. Бу топилмалар Окс бўйидаги Искандария шаҳри Термиз ўрнида бўлган деб тахмин қилишга асос бўла олади. Аммо, бизнингча бу шаҳар ҳали том маънодаги шаҳар бўлмай, балки давлат аҳамиятига молик бўлган қўриқлаш учун қурилган қалъа шаклида бўлган.

Александр Македонский юришигача қадимги Термиз атрофида одамлар яшаганлигини яна бир исбот сифатида ҳозирги Термиз шаҳри ўрнида топилган манзилгоҳини келтириш мумкин. Бу манзилгоҳ ҳам милоддан олдинги биринчи минг йилликнинг ўрталарига тааллуқлидир. Александр Македонский ўлимидан кейин кўчманчи қабилалар босқини натижасида шаҳар анчагина вайронага айланган. Ҳар қалай милоддан олдинги III асрда ҳукмронлик қилган салавкийлар шоҳи Антиох I шаҳарни қайтадан тиклаган ва шаҳарга ўз номини берган. Энди у «Окс бўйидаги Антиохия» деб атала бошланган. Бу борада «Певтингар жадвали» ва VII асрда яшаган Равенналик номаълум географнинг харитасида Антиохия-Тармита шаҳрини қайд қилиши мақсадга мувофиқдир. Маълумки, бу харита антик географларнинг хариталари асосида тузилган. Бизнингча харитада келтирилган Антиохия-Тармита шаҳри қадимги Термиз ўрнида бўлган шаҳарни номи бўлиб, у антик дунёда маълум вақт Антиохия номи билан маълум бўлган. Харитада бу шаҳар Антиохия-Тармита шаклида қайд қилинганлиги айниқса диққатга моликдир. Бизнингча, бу тасодифан бўлмай, балки харитада шаҳарнинг ҳам антик дунёдаги ва унинг маҳаллий номи қайд қилинган.

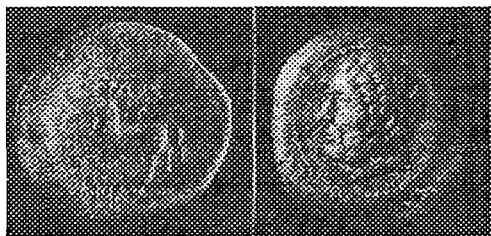
¹ Beruard P. Diador XVII, 83.1. Alexandrie du Cancase ou Alexandrie de Oxus? Dournal des Savands, 1982, p. 235-236.

Антиохия-Тармита шаҳрини қадимги дунё хариталари қайд қилиниши бу шаҳарнинг анча катталигидан гувоҳ беради.

Тармита-Термиз шаҳрининг кейинги равнақи Юнон-Бақтрия даврига тўғри келади. Бу даврга келиб Тармита-Термиз том маънодаги шаҳарга айланди. Шаҳарнинг қалъа қисмида олиб борилган тадқиқотлари натижалари фикримизнинг ёрқин далилидир. Бу қатламлар Юнон-Бақтрия даврида шаҳарда ҳаёт гуркираб яшнаганидан далолат беради. Қазилмалар давомида бу ерда Термизнинг милоддан олдинги III-II асрларга оид маданиятини ёритувчи турли топилмалар қайд қилинди. Айниқса, бу ердан топилган кулолчилик буюмлари диққатга моликдир. Улар ўзларининг бежирим шакли билан ҳозир ҳам одамларни ҳайратга солади. Бу идишлар Термизда милоддан олдинги III-II асрларда кулолчилик тараққий қилганлигидан далолат беради. Уларни тайёрлаган кулоллар, шубҳасиз моҳир касб эгалари бўлганлар. Бундан ташқари бу ерда фил суягидан ясалган турли нарсалар, хусусан, аёл маъбуда ҳайкалчаси топилди. Топилмалар орасида салавкийлар ва Юнон-Бақтрия шоҳларининг номидан зарб қилинган тангалар алоҳида ўрин эгаллайди. Шоҳларнинг тангалардаги расмлари жуда зўр маҳорат билан акс эттирилган. Медальерлар шоҳларнинг фақатгина ташқи қиёфасини реал тасвир қилибгина қолмай, уларнинг феълатворларини очиб беришга ҳам муяссар бўлганлар. Ҳақиқатан ҳам бу тангалар медальерлик санъатининг энг ёрқин намуналаридир. Бунга ўзингиз ҳам шоҳид бўлишингиз учун эътиборингизни Термиздан топилган юнон-бақтрия шоҳи Евтидемнинг тангасига жалб этамиз. Танганин олд томонида юнонларнинг афсонавий паҳлавони Гераклнинг боши тасвирланган (*1-расм*). У ўрта ёшда, шоп мўйлов, сочлари

жингалак. Расмда паҳлавоннинг бўйни бақувват қилиб ифода этилган. Танганин орқа томонида чопиб кетаётган от тасвири туширилган ва юнон ҳарфлари билан «Шоҳ Евтидем ҳукмдор» деган сўзлар битилган.

Мазкур топилмалар милоддан олдинги

1-расм

Юнон-Бақтрия шоҳи Евтидемнинг тангаси. Милоддан олдинги II аср

Ш-П асрлардаёқ Термизни каттагина шаҳар бўлганлигидан далолат беради. Бу шаҳар тахминан 10 гектар майдонни ишғол этган. Ўша давр учун бу анчагина катта майдон бўлган. Шаҳар Шимолий Бақтриянинг энг йирик иқтисодий, сиёсий ва маданий маркази ҳисобланган. Бу ерда ҳунармандчилик, хусусан кулолчилик тараққий қилган. Ўша даврдаёқ Термиздан карвон йўллари ўта бошлаган. Бу эса шаҳарнинг ривожланиши учун яна бир омил бўлиб хизмат қилганлигини кўрсатади. Савдо-сотиқ ишларида пуллар асосий қиймат белгиси бўлиб муомалага кира бошлаган.

Милоддан олдинги II асрнинг ўрталарида юнон-бақтрия шоҳлиги шимолдан ва шимоли-шарқдан келган саклар ва юечжи қабилар ҳужуми остида инқирозга учрайди. Кўчманчиларнинг бир қисми янада жануброққа қараб силжийди, қолганлари эса Бақтрияда жойлашиб қолади. Бу ҳақда Хитой йилномаларида қизиқarli ва қимматли маълумотлар учрайди. Хусусан, бу йилномаларда ёзилишича юнон-бақтрия шоҳлигини мағлубиятга учратгандан сўнг кўчманчиларнинг юечжи қабиласи Амударёнинг ўнг қирғоғига, яъни ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий ҳудудларига жойлашиб олган ва беш қабилга бўлиб шу ерда яшай бошлаганлар. Ҳозирча шу беш юечжи қабиласининг қайси бири қаерда жойлашганлиги аниқ эмас. Улар аста-секин маҳаллий аҳоли билан кўшилиб борди, тилини ва кўпгина урф-одатларини қабул қилди. Юнон-Бақтрия шоҳларининг тангаларига ўхшатиб тангалар зарб қила бошладилар.

Орадан 100 йилдан кўпроқ вақт ўтгач, шу беш юечжи қабиласи кушон уруғи атрофида бирлашиб, кушонлар салтанатига асос солганлар. Г.А.Пугаченкованинг фикрича, кушонларнинг илк пойтахти ҳозирги Шўрчи районидаги Далварзинтепа харобалари ўрнида бўлган.¹ Бу шаҳар Хитой йилномасида Ходзо номи билан маълум. Вақт ўтиши билан кушонлар бутун Бақтрияни, сўнгра, Қобул, Кашмир ва шимоли-ғарбий Ҳиндистоннинг катта қисмини босиб олди ва буюк кушонлар салтанатига асос солдилар. Қисқа вақт ичида бу салтанат қадимги дунёдаги тўртта буюк давлатлар қаторидан жой олди. Кушонлар тахминан I-IV асрларда ҳукмронлик қилди. Бу давр кўпгина Шарқ халқлари, хусусан Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим аҳамиятга эга.

¹ Пугаченкова Б.А. Халчаян, Ташкент, 1966. С. 248

Шуни таъкидлаш жоизки, бу вақт кушонлар давлати таркибига кирган халқларнинг энг гуллаб-яшнаган даври бўлди. Кушонлар салтанати ягона салтанат таркибида қатор халқлар ва элатларнинг бирлашув натижасида бу ерда ўзига хос бўлган маданиятнинг ривожланишига замин яратиши билан бир қаторда ҳар бир халқнинг маданий анъаналари янада ривожланишига, уларнинг бир-бири билан яқинлашувига ижобий таъсир этди. Хусусан, Бақтрияда ўзига хос бақтрия бадий мактаби шаклланди ва ривожланди. Бу мактабнинг шаклланишида маҳаллий маданият анъаналари асосида эллинизм, буддизм ва кўчманчм халқларнинг таъсири катта. Кушонлар даврида Бақтрияда юзлаб шаҳар ва қишлоқларга асос солинди. Эски шаҳарлар ўз тараққиётларида янги босқичга кўтарилдилар. Мана шундай шаҳарлардан бири Термиз эди. У кушонлар ҳукмронлиги даврида янада юксалди. Натижада Шимолӣ бақтриянинг энг катта шаҳарларидан бирига ва унинг пойтахтига айланди. Шаҳар тез суръатлар билан кенгая борди. Хунармандчиликнинг турли тармоқлари, айниқса кулолчилик, металлсозлик, тоштарошлик тез ривожланди. Термизлик кулоллаб тайёрлаган кўзалар, қадаҳлар, ликобчалар, тоғоралар ва бошқа кўпгина уй-рўзғор буюмлари ўзининг сифати, бежирим шакли ва турли нақшлари билан алоҳида ажралиб турарди. Мазкур буюмлар фақат шаҳар аҳолисининг эҳтиёдини қондирибгина қолмай, маълум қисмини бошқа шаҳарлардан ва қишлоқлардан келган одамлар ҳам харид қилганлар.

Кушонлар даврида Термизда савдо-сотиқ ҳам авж олган. У, асосан, товар-пул муомаласи орқали олиб борилган. Шаҳарнинг «Буюк ипак йўли» да жойлашуви уни иқтисодий ва маданий жиҳатдан янада юксалишига яна бир замин бўлиб хизмат қилган. Маълумки, кушон шоҳлари халқаро савдога алоҳида эътибор берганлар. Улар Хитойдан то Парфиягача бўлган савдо йўлларини ўз тасарруфларида ушлаб туришга ҳаоакат қилганлар.

Термизнинг маданий ва маънавий ва мафқурий ҳаётида буддизм алоҳида ўрин эгаллаган. Сўнгги изланишларга қараганда, Термизга будда дини илқ бор милоддан олдинги I асрнинг охирлари милоднинг бошларидаёқ кириб кела бошлаган. Шаҳар аҳолисининг каттагина қисми буддавийлик динини қабул қилган ва унга ҳар томонлама ҳомийлик қилган. Шаҳар ҳокими ва зодагонлари ҳам буддавийликнинг бу ерда кенг тарқалишига алоҳида эътибор берганлар. Улар буддавийлик ибодатхоналарини бунёд этганлар. Ана шундай марказий ибодатхоналардан иккитаси ҳозир Қоратепа

ва Фаёзтепа номи билан маълум. Бу ёдгорликлар шаҳар ташқари-сида жойлашган бўлиб, Шимолий Бақтриянинг энг катта ибодат-хоналаридан ҳисобланганлар. Шунингдек, бу ерда алоҳида ступа-лар мавжуд бўлган. шундай ступалардан бири ҳозир Зўрмала дуб аталади. Бу ступа ўзининг маҳобати билан одамларни ҳайратга со-лади. Ўз даврида бу ёдгорлик оқ мрамартошдан тайёрланган ҳай-калчалар билан безатилган. Ҳайкаллар, асосан буддавийлик билан боғлиқ бўлиб, улар зўр маҳорат билан ишланган. Албатта, будда-нинг ҳайкали улар орасида алоҳида ўрин эгаллаган. Афсуски, биз-гача бу ҳайкалларнинг баъзи бирларигина етиб келган, холос. Ша-ҳар аҳолиси уйларида махсус ибодат қиладиган хоналар ҳам бўлган. Бу хоналардаги Будданинг терракотадан ясалган ҳайкаллари тур-ган. Йиллар, асрлар ўтиши билан буддавийлик Шимолий Бақтрия аҳолиси орасида кенг тарқала бориб, бу дин соҳиблари хатто қиш-лоқ аҳолиси орасида ҳам кўпайиб борди.

Буддавийлик ва унинг маданияти Шимолий Бақтриянинг мод-дий маданиятига ҳам катта таъсир кўрсатди. Хусусан, сўнгги ку-шон даврига оид сопол идишларнинг аксарияти буддавийларнинг турли рамзий белгилари билан безатиладиган бўлди. Бу ерда «Буд-да тавони», «Будда ғилдираги» каби нишонларни учратамиз. Маймунларнинг ҳайкаллари ҳам бўлган. Махлумки, маймунлар Будда томонидан эъзозланган ҳайвон ҳисобланганлар. Ваҳоланки, шунгача бундай тасвирлар Бақтрияда номаълум эди. Бу даврда, айниқса Будданинг ва бодхисатваларнинг дойдан пиширилган кич-кина ҳайкалчалари кенг тарқалди. Бу ҳайкалчаларда Будда турган ёки тахтада ўтирган ҳолда акс этирилган бўлиб, у катта маҳорат билан ишланган. Коропласт-кулоллар лойдан ясаган сопол ҳайкал-чаларда, Будданинг бутун бир ҳолатини, унинг маъанвий стуклиги-ни, баркамоллигини ифода қилишга ҳаракат қилганлар. Унинг юзи-дан илиқ бир мулойимлик тарқалиб туради. Будда қўлининг ҳолати ўзига хос мазмун касб этади. Хусусан, Будда ўнг қўлини кўтариб турган бўлса, бу «қўрқувни тарқ этиш» деган мазмунни билдиради.

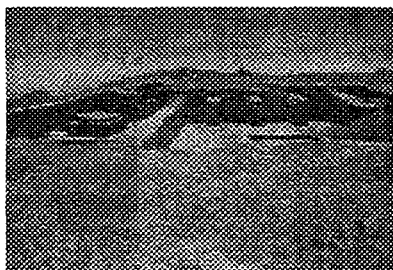
Энди Термиздаги Қоратеп ва Фаёзтепа ибодатхоналарига батафсил тўхталамиз. Чунки бу икки ибодатхонада олиб борил-ган археологик қазиниш ишлари Ўрта Осиёда буддавийликнинг тарқилишини, бақтрия буддавийлик маданиятининг шакллани-ши ва ривожланишини ёритиш учун жуда қимматли маълумот-лар берди. Бу икки ёдгорлик қадимги буддавийлик обидалари орасида алоҳида ўрин эгаллайди.

ИБОДАТХОНАЛАР СИРИ

Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналарига Шимолий бақтриядаги кўпчилик шаҳар ва қишлоқ аҳолиси келиб сажда қилишган. Ғарч ҳар бир шаҳарда буддавийларнинг алоҳида ибодатхоналари бўлсада, марказий ибодатхонада тоат-ибодатлар маҳаллийлардан бошқачароқ, ғайритабиий тусда ўтган. Бунинг устига Марказий ибодатхоналар қоҳинлари будда ақидаларини жуда яхши билганлар. Шу билан бирга Термиздаги ибодатхоналар қошида будда динининг воизлари таҳсил олишган. Улар бу ерда будда таълимотларини мукаммал ўрганишган. қизиқарли томони шундаки, улар Будда динининг ватани бўлмиш Ҳиндистон қоҳинлари билан бемалол рақобат қилганлар. Ёзма манбалардан маълумки, Термиздан етишиб чиққан машҳур Дхармамитра исмли қоҳин будда асарларини ҳинд тилига ағдарган ва Бақтрия-Тохаристон тарғиботчи Гхошака эса Пешаворда буюк Кушон шоҳи Канишка уюштирган буддавийларнинг йиғилишида иштирок этишган. Гхошака номи билан Бақтрияда буддавийликнинг бир мазҳаби-вайбхашикларнинг тарқалиши боғланган. У бундан ташқари буддавийликка бағишланган бир асарнинг муаллифи ҳамдир. Бу асар «Абхидхармапитака» деб аталган.

Қарийб ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида проф. Б.Я.Ставиский раҳбарлигида Қоратепада илмий археологик тадқиқотлар олиб борилди. Бугунги кунда Қоратепадаги ибодатхоналарни ўрганишда турли соҳа мутахассислари фаол иштирок этмоқдалар. Ҳозиргача Қоратепа саққиздан ортиқ будда иншоотлар мажмуоси очиб, ўрганилди. Ҳар бир бундай иншоот тўғри тўрт бурчакли катта ҳовли,

ва уни тўрт томонидан ўраб турган йўлак-айвонлардан ва ер остига қурилган иншоотлардан иборат бўлган (2-расм). Ибодатхоналарнинг бирида Будданинг лойдан ясалган катта ҳайкали ва ступа топилган. Ступанинг таг қисми нилуфар гулининг япроқлари билан безатилган.

2-расм

Қоратепадаги ибодатхоналардан бирининг умумий кўриниши

Қоратепадан топилган ступалар буддизмга хос иншоот бўлиб, у будда дини тарқалган

барча мамлакатларда учрайди. Бундай ступалар, асосан бир хил усулда қурилади. Ступаларнинг асоси тўртбурчак ёки шунга яқин бўлиб, бир неча метр баландликка кўтарилган. Бу баландлик устига эса цилиндрсимон иншоот қурилган. Унинг баландлиги ҳам бир неча метрга, баъзан ўн метрга яқин бўлган. Ступа усти гумбазсимон қилиб ишланган ва унга ёғочдан ёки тошдан ясалган лангар ўрнатилган. Бу лангарда тошдан ясалган бир неча соябон бўлган. Бундай соябон буддавийларда чатра деб аталган. Буддавийларнинг ҳисоблашича, чатра муқаддас дарахт рамзи бўлиб, мазкур дарахт соясида Будда ўз диний назариясининг асосларини ишлаб чиққан экан. Қоратепа ибодатхоналарининг деворларида ҳам диний мазмундаги расмлар акс этилган. Хусусан, бу ерда Буддавнинг тасвири ҳам бўлган. Муҳими шундаки, Қоратепадаги мазкур иншоотлар худди Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистондаги буддавийларнинг ибодатхоналари каби ер остига ва ер устига қурилган.

Қоратепадаги ер устига ва остига қурилган иншоотларнинг бир-бирлари билан узвий боғланганлигини кўриб чиқамиз. Тепалик устига катта аҳовли қурилган бўлиб, унинг тўрт томони кенг айвон билан ўралган. Аҳовлининг ғарбий қисмида ер остига жойлашган ибодатхона билан боғловчи иккита эшик жойлашган. Пастки хоналарига эса зинапоялар орқали тушилган. Деворнинг ўртасидаги тоқчада Будданинг катта ҳайкали турган. Аҳовлининг шимолий ва ғарбий қисмидаги айвоннинг деворлари қизил рангда оддийгина расмлар билан безатилган бўлса, жанубий айвоннинг деворлари турли расмлар билан безатилган. Расмлар айвоннинг ўртасидаги эшикнинг икки томонига чизилган.

Расмлар ҳаворанг бўёқ устига чизилган. Хусусан, бу ерда ибодатхона қурилишига маблағ ажратган ва унга ҳомийлик қилган аслзода эркак ва аёлларнинг расмлари чизилган. Эшикдан кираверишда, юқорида Будда ва коҳинлар расми солинган. Бу ерда айниқса Будданинг расми эътиборни тортади. Будднинг юзида қандайдир сирли мулоҳимлик, лабларида илиқ табассум ифодаланган. Умуман, бу расмлар катта маҳорат билан чизилган бўлсада, жўшқин ҳаётийлик сезилмайди. Албатта, бунда ўша замоннинг диний мафкураси ўз ифодасини топган. Хусусан, буддавийлик ғояси инсоннинг жисмоний баркамоллигини эмас, балки унинг маънавий, руҳий етуқлигини биринчи ўринга қўйган¹.

¹ Стависким Б.Я. Кунсаская Бактрия: проблеме истории буддизма. М. 1977: Ўша муаллиф. Судьбы буддизма в Средней Азии. М., 1998.

1968 йили Қоратепа ибодатхонасидан 2-3 чақирим шимоли-шарқда буддавийларнинг яна бир ибодатхонаси топилди. Унинг топилиши Бактрия буддавийлигини ўрганишда муҳим бир босқич бўлди. Бу ибодатхона фанда Фаёзтепа номи билан маълум.

Ҳозирги Фаёзтепа археологик жиҳатдан ўрганилиб чиқилди. Текширишлар Фаёзтепанинг виҳара типигаги ибодатхона эканлигини кўрсатди. У уч қисмдан иборат бўлиб, ҳар бирида ҳовли бўлган. Уйлар, асосан мана шу ҳовлилар атрофида жойлашган.

Ибодатхонанинг марказий қисмидаги комплексда диний маросимлар ўтказилган. Шимоли-ғарбий комплекс монастыр бўлган, учинчи (жануби-шарқий) комплекс эса хўжалик ишларини олиб боришга мўлжалланган. Марказий комплекс ҳовлисининг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган эшик монастыр комплекси билан боғланган. Унинг яқинида оҳақтошдан ясалган ҳовузча бўлган. Ҳовузчадан сув шер бошига ўхшатиб ясалган қувур орқали оқиб турган. Марказий комплекс ҳовлисининг шимолий қисмида ступа жойлашган. Унинг шакли Қоратепадаги ступаларга жуда ўхшайди. Фаёзтепа ступасининг ўзини яхши сақлаганлиги билан ажралиб туради. марказий комплекснинг жанубий қисмида ступанинг қарама-қаршисида ибодатхона жойлашган. Ибодатхонага кирaverишда марказий ҳовлининг жанубий айвонида лой ва ганчдан ясалган Будда ва боддхисатваларнинг ҳайкаллари турган¹. Уларнинг кўпчилиги қизилранг ва тилла суви билан безатилган. Айвоннинг деворига турли мазмундаги расмлар чизилган. Ибодатхонанинг деворлари ҳам расмлар билан безатилган. Хусусан унинг жанубий деворида қизил кўйлак кийган Будданинг расми чизилган. Унинг икки томонида яна икки кишининг расми бор. улардан бири Буддага сажда қилмоқда. Шу хонада бошқа одамларнинг расми чизилган бўлақлар ҳам топилган. Расмларда тасвирланаётган одамларга ҳаётийлик бахш этилган. Мазкур хонадан топилган оқ мрамартошдан ва алебастрдан ясалган ҳайкаллар ҳам киши диққатини жалб этади. Уларнинг кўпчилиги бўёқлар ва тилла суви билан қошланган. Бу ерда топилган Будданинг алебастрдан тайёрланган ҳайкали алоҳида ўрин тутди. Ҳайкал ўзининг ниҳоятда бежиримлиги ва нозик эстетик дид билан тайёрланганли-

¹ Альбаум Л.И. Раскопки буддийского комплекса Фаёз-депе по материалам 1968-1972 гг. «Древняя Бактрия», 1975, С.53.58. Его же. И. Живопись святилища Даяз-тепа. // «Культура Среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство». Ташкент, 1990, С.18-27.

ги учун одамларга зўр қизиқиш уйғотади. Ҳайкалнинг юзи оқ, кўзи ва сочлари қора ранг билан бўялган.

1972 йили бу ерда мраммартосдан ясалган ҳайкаллар топилди. Унда Будда ва икки қоҳин акс эттирилган. Будда муқаддас Бадхи дарахти тагида ўтирган, қоҳинлар эса унинг икки томонида турган ҳолда тасвирланганлар (3-расм).

3-расм

Фаёзтепа. Будда ҳайкали II-IV асрлар

ра мана шу Фаёзтепа ибодатхонасида Будда ақидаларидан ўргангандир.

Умуман Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналари вақт ўтиши билан қанчалик харобага айланмасин, барибир ўз маҳобати, расми, ҳайкаллари билан минг йиллар ўтишига қарамасдан мазмун ва ишланиши услуби жиҳатидан одамларда кучли таассурот қолдиради.

Қоратепа ва Фаёзтепадаги тадқиқотлар бизга Будда дини билан боғлиқ бўлган меъморчилик иншоотлари тўғрисида қимматли маълумотлар берибгина қолмай, у Будда динининг Ўрта Осиёга, хусусан Бақтрияга тарқалиш йўллари, буддизм ғоялари билан суғорилган санъатнинг қарор топиши йўлларини кузатиш имконини беради. Қоратепа ва Фаёзтепадан топилган ёзувларнинг илмий аҳамияти ҳам

Бу ҳайкаллар шунчалик нафис, гўзал ва бетакрор ишланганки. Уни сўз билан таърифлаш қийин. Бундай Будда ҳайкали ҳатто буддизм ватани ҳисобланган Ҳиндистонда ҳам маълум эмас.

Фаёзтепа топилмалари тўғрисида кўп ёзиш мумкин. Афсуски, китоб ҳажми бунга имкон бермайди. Бу ерда фақат шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, яъни Фаёзтепага қадимда одамлар фақат сажда қилгани келмай, балки юқорида қайд қилинган монастырда таҳсил олишган ва яшаганлар. Эҳтимол Термизлик қоҳин Дхармамит-

жуда каттадир. Улар мазкур ибодатхоналарда яшаган айрим коҳин ва тарғиботчиларнинг исмини аниқлаш имконини берадилар. Ёзувларда Буддашира ва Буддамитра каби будда дини, ақидаларини мукамал биладиган тарғиботчиларнинг исmlарини қайд қилиниши айниқса диққатта молиқдир. Бундан ташқари бу ёзувларнинг эътиборга лойиқ томони яна шундаки, уларда Қоратепа ибодатхоналарининг баъзи бир номлари ва бу ибодатхоналарни қурилишига ҳомийлик қилган одамларнинг исmlари ҳам учрайди. Хусусан, Қоратепанинг жанубий тепалигида жойлашган ибодатхоналарнинг бирида «Қхабевака вихара» - «шоҳ ибодатхонаси» деб битилган ёзув топилган. Мазкур топилмага асосланиб тадқиқотчилар бу ибодатхона мажмуасини қурилишига шоҳнинг ўзи ҳомийлик қилган деб ҳисоблайдилар ва шунинг учун у «шоҳ ибодатхонаси» деб аталади. Тадқиқотчиларнинг тахминича, бу шоҳ машҳур купон ҳукмдори Канишка ҳам бўлиши мумкин. Шу мазмундаги ёзув Қоратепанинг шимолий тепалигида ҳам топилган. Унда «Гандафар ўғлининг ибодатхонаси» деб ёзилган. Маълумки, Гандафар энг сўнгги купон шоҳларидан бири бўлган. Аммо ёзувда айнан шу шоҳ тўғрида сўз юритилганини таъкидлаш қийин. В.В. Вертоградовани фикрича, сандафарнинг ўғлини исми «ас вавҳара» бўлган¹. Шундай мазмундаги ёзувларнинг топилиши Қоратепа ибодатхоналари қурилишига шаҳарда жойлашган буддавийларнинг жамоаси, шаҳар фуқаролари, шаҳар ҳокимларигина ҳомийлик қилмай, балки купон шоҳлари ва уларнинг энг яқин қариндошлари ҳам ҳомийлик қилганлигидан гувоҳлик беради. Айнан шу нарса ҳам Қоратепани Бақтриядаги энг йирик буддавийлик марказига айланишига асосий омил бўлган бўлса ажаб эмас. Сўнгги йилларда Қоратепанинг шимолий баландлигида жуда маҳобатли ступа кашф қилинди. Ҳозирча бу ступа шимолий Бақтриядаги энг катта ступа ҳисобланади. Бизгача ступанинг фақат тагкурсиси сақланиб қолган. У икки зинапояли бўлиб, унинг асоси жуда кўркам ишланган фигурали шпигтус билан безатилган. Тагкурсининг шарқий томони ўртасида ступанинг цилиндр қисмига кўтарилиш учун маҳсус зинапоя жойлашган. Зинапоянинг икки томонида кичик ступалар жойлашган. Ступа тагкурсисининг шарқий қисмида,

¹ Вертоградова В.В. Индийский этнографический материал из раскопок конца 70-х- 80 х годов та Кара-тепа и его значение для дальнейшего изучения памятника. // «Буддийские комплексы Кара-тепе в старом Термезе». М., 1996. С.178.

зинапоянинг ички икки томонида махсус токчалар бўлган. Қадимда бу токчаларга Будда ёки боддхисатваларнинг ҳайкаллари ўрнатилган. Маълум бўлишича, катта ступа қадимги, лекин кичикроқ бўлган ступанинг ўрнида барпо этилган. Топилмаларга қараганда, мазкур ступа ўз даврида буддавийлик мазмунидаги турли ҳайкаллар мажмуаси билан безатилган.

Катта ступани Қоратепада кашф этилиши мазкур турдаги иншоотларнинг ривожланиши тарихини, уларнинг умумий ва ўзига хос бўлган хусусиятларини ўрганиш борасида муҳим бир босқичлаб чиқариш бўлди. Бундан ташқари катта ступани очиб ўрганилиши ступалар атрофида ўтказиладиган буддавийлик маросимларини қандай бажарилганлигини кузатиш имконини беради¹.

Қоратепа ва Фаёзтепада кхорошти ва брахма ёзуви намуналарини кўшлаб топилишини бир томондан Бақтрияни Ҳиндистон билан маданий алоқаларини жуда яқин ва уйғун эканлигидан гувоҳлик берса, иккинчи томондан бу ёзувлар бақтр тили, ёзувлари ҳақида фикр юритишга имкон беради.

Милоднинг V асрларида Ўрта Осиё халқлари тарихида янги сиёсий куч пайдо бўлди. Бу сиёсий куч тарихда эфталитлар давлати деб аталади. Эфталитлар сасонийлар Эрони билан бир неча бор жанг қилиб, унинг шарқдаги, хусусан Бақтрия ва Парфия ерларини тортиб олади. Эфталитлар ва сасонийлар Эрони ўртасида ҳарбий ҳаракат Бақтрия шаҳар ва қишлоқларининг ҳаётига маълум даражада салбий таъсир кўрсатди. Бу даврда айрим шаҳар ва қишлоқлар инқирозга учрайди. Албатта, буларни ҳаммасини сиёсий можаролар билан боғлаш нотўғри бўлади. Чунки бу даврда бутун жамият ҳаётида чуқур ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар юз бераётган эди, яъни янгича ер муносабатлари пайдо бўлмоқда эди. шаҳар аҳолисининг кўпчилиги янги ерларни ўзлаштирди ва қишлоқларга кўчиб кетдилар. Янги ер эгалари ҳашаматли қалъалар барпо қила бошладилар. Бу ижтимоий-иқтисодий жараён Термиз ҳаётида ҳам ўз аксини топди. Шаҳар аҳолисининг маълум қисми шаҳарни ташлаб янги ерларга кўчиб кетишди. Натижада Термиз кичик бир шаҳарчага айланиб, фақатгина воҳанинг марказий шаҳри бўлиб қолди. Термиз ҳокимлиги ярим мустақил давлат

¹ Пидасев Ш.Р. Кабо кодзо. Предварительные итоги исследований Узбекостано-японской экспедиции на Кара тепа в 1999 г. // ОНУ. № 5. Ташкент, 2000, С.39-45.

бўлиб, у аввал эфталитлар, сўнгра турк ҳоқонлиги таркибига кирган. Термиз ҳокими ўзини ярим мустақил давлат эканлигини ифодаси сифатида тангалар зарб қилган. Бу тангалар бронзадан зарб қилинган бўлиб бир томонида лангар тасвирланган. Лангарни шаҳар рамзи сифатида тангаларда қайд қилиниши Термизни илк ўрта асрларда ҳам кушон давридаги каби йирик порт шаҳри бўлиб қолганлигидан далолат беради.

689 йили Термизни араб лашкарбошиси Муса Ибн Абдуллоҳ бошиб олади ва шу ердан туриб маълум вақт Мовароуннаҳрнинг катта қисми устидан ўз назоратини ўрнатади. Фақатгина 704 йилда Муса ибн Абдуллоҳ араб халифаси, турк ҳоқонлиги а маҳаллий ҳокимликларнинг бирлашган кўшинининг зарбаси натижасида мағлуб этилади.

Термизнинг бундан кейинги тарихи ёзмаманбаларда тўла-роқ ёритилган. Хусусан IX асрнинг охирларида яшаган Ибн Хордадбехнинг ёзишича, Термиз дарё бўйидаги тош ва тепалик устига жойлашган. Шунга яқин маълумотларни табарий ва қудами манбаларида ҳам учратиш мумкин. Бу манбалардан кўриниб турибдики, Термиз VIII-IX асрларда ҳали ҳам кичик бир шаҳарча бўлган экан. Шаҳар аҳолиси асосан қадимги қалъа ўрнида яшаган. X асрдан бошлаб у секин-аста катталашиб борган.

Шаҳар аҳолиси кўпайиб улар янги майдонларни ўзлаштира бошлаганлар. Бу борада Истахрийнинг маълумотлари айниқса диққатга сазовордир. Унинг хабар қилишича, X асрнинг бошларида Термиз-қалъа, шаҳристон (мадина) ва рабоддан ташкил топган бўлган. Шаҳар қалъаси Жайҳун дарёси бўйида жойлашган бўлиб, унда шаҳар ҳокимининг саройи жойлашган. Шаҳристонда жума масжид ва бозорлар бўлган. Шаҳристон ва рабод Истахрийнинг хабар беришича махсус мудофаа деворлари билан ўралган. Манбада Термиз Жайҳун дарёсидаги асосий порт шаҳри сифатида тилга олинган¹.

XI-XIII асрларда Термиз тез суръатлар билан ривожланиб, яна ўрта Осиёнинг катта шаҳарларидан бирига айланади. У бу даврларда тахминан 500 гектар майдонни ишғол этган. қанчадан-қанча янги саройлар, масжидлар, карвонсаройлар ва ҳаммомлар қуриолди. Ҳунармандчилик тез суръатлар билан ривожланди. Хусусан кулlochилик, шипасозлик ва темирчилик соҳалари ўз тараққиётида юқори босқичларга кўтарилди. Шаҳарда ҳунармандлар алоҳида маҳалла

¹ Исшаҳри, ВГА, V. I, Lugduni Bafovorum, 1870. 297 бет.

бўлиб жойлашганлар. Масалан, кулолчилик маҳаллаларидан бири роботнинг шимолий қисмида жойлашган, шишасозлар ва темирчилик маҳалласи эса шаҳристоннинг жанубий қисмида жойлашган.

Бундан ташқари Термизда бу даврда совун ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Бу ерда тайёрланган совунлар кўпинча бошқа шаҳарларга олиб бориб сотилган ва унга эҳтиёж катта бўлган. Бундан ташқари Термизда тўқимачилик ва кўнчилик ривожланган.

Термизнинг иқтисодий ҳаётида кемасозлар (қайиқчилар) алоҳида ўрин тутган. Бу ерда махсус қайиқлар қурилган. Уларнинг кўпи четга сотилган. Бундан ташқари кемасозлар савдогарларнинг молларини Амударёдан ўтказиб қўйиш билан шуғулланганлар ва бунинг учун яхшигина фойда олишган. Чунки бу даврда Термизнинг савдо шаҳри сифатидаги аҳамияти янада ошган эди. Ўндан орғиқ карвонсаройлар қурилган. Яқин-яқингача қадимий Термиз харобаларини маҳаллий халқ «шаҳри гулгула» деб атаб келганлар. Ривоятларга қараганда, Термиз бозорларининг шовқини ҳатто Балхда ҳам эшитилиб турган. Шунинг учун ҳам шаҳарга «шаҳри гулгула» деб ном беришган экан. Албатта бундай сифатлаш асосида ўзига хос мазмун ётса керак. Бу Термизнинг йири савдо шаҳри бўлганлигини яна бир ифодаси бўлса ажаб эмас.

ТЕРМИЗ ҲОКИМЛАРИНИНГ САРОЙИ

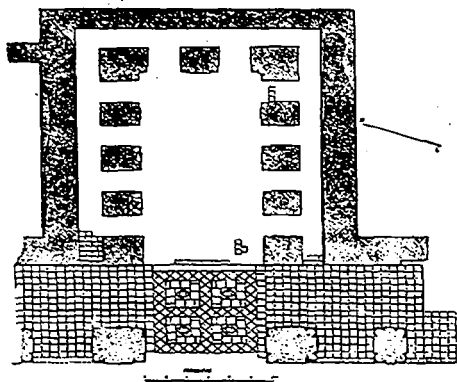
Термизнинг XI-XIII асрларга оид энг ноёб ёдгорликларидан бири Термиз ҳокимларининг шаҳар четидаги саройидир. 10 гектардан ортиқ майдонни ишғол этган бу сарой шаҳарнинг шарқий қисмида, ям-яшил боғлар орасида жойлашган. Тўғри тўрт бурчак шаклида бўлган сарой махсус муҳофаа девори билан ўралган. Деворлар ташқари томонидан миноралар билан мустаҳкамланган. Хусусан, шимолий деворда 17 минора, шарқий деворда 7 минора бўлган. Деворларда махсус шинаклар ҳам қурилган. Фарбий деворда иккита дарвоза бўлиб, у пишиқ ва хом ғиштдан терилган. Бундай дарвозалар шарқий деворда ва шимолий деворда ҳам бўлган. Учта катта асосий био мазкур майдоннинг жанубий қисмида жойлашган. Шу бинолардан фақат биттаси археологлар томонидан очиб ўрганилган. Қолганларида текширишлар фақат кичик майдонларда ўтказилган. Бу биноларнинг асосий қисми кейинги даврларда ерни ўзлаштириш пайтида бузиб ташланган.

Биринчи бор бу ерда археологик қазिश ишлари 1927-1928 йилларда профессор Б.П.Денике раҳбарлигида Москвадаги шарқ маданияти музейининг экспедицияси томонидан олиб борилди¹. Қазिश учун улар саройнинг жанубий қисмида жойлашган катта бир бинонинг харобасини танлаган. Чунки мазкур бинонинг айрим жойларида ўйма ганч билан безатилган деворлар кўриниб қолган эди. Бу топилма экспедиция аъзоларида бу жой қандайдир маъмурий бино бўлса керак, деган фикрни уйғотди. Шундай қилиб, изланишлар археологларни жуда зўр топилмалар билан хушнуд этди. Топилмалар улар кутган натижадан ҳам бир неча бор зиёд эди. жуда бой жиҳозланган Термиз ҳокимларининг қабулхонаси топилган эди. Лекин экспедицияга ажратилган маблағнинг камлиги бу бинони тўла очиб ўрганишга имкон бермади. 1936 йилда саройда олиб борилган қазिश ишлари профессор М.Е.Массон раҳбарлигида яна давом эттирилди ва бино тўла очиб ўрганилди².

¹ Денике Б.П. Экспедиция МВК в Среднюю Азию 1927 г. // Культура Востока, МВК, И. М., 1928. Его же. Резная штучковая стенная декорация Термезе. // Труды секции искусствознания РАНИОН. В. III, 1928 г.

² Массон М.Е. Городища Старого Термезе и их изучение. Труды ТАКЭ, том I, Ташкент, 1940, С.39-56; Жуков В.Д. Археологическое обследование в 1937 г. дворца термезских правителей. Труды ТАКЭ, том. II, Ташкент, 1945. С.133-162.

Қабулхона XI асрда асосан хом гиштданкўрилган бўлиб, унинг ташқари ва ички деворларининг айрим қисми турли нақшли махсус пишиқғиштлар билан безатилган. қабулхона тўғри бурчак шаклда залнинг узунлиги эса 13,5 м, эни 11,5 метрга тенг бўлган. залда гиштдан терилган ўн бир дона кунгурали устун бўлиб, бу устунлар зални уч қисмга бўлган (4-расм).

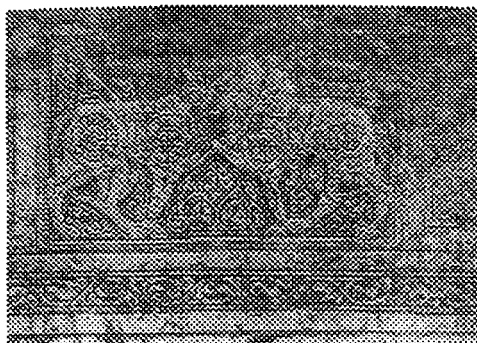

4-расм
Термиз ҳолчимлари саройи
қабулхонасининг тархи

Залнинг ўрта қисми равоқли бўлган. Шоҳ тахти залнинг тўрида турган. Залга фақат ғарбий деворнинг ўртасида қурилган катта эшик орқали кирилган. Залнинг олд қисмида айвон бўлиб у устунлар билан безатилган. Айвоннинг поли пишиқ ғишт билан турли геометрик шаклдаги нақшлар қилиб терилган. Айвонга зинапоялар орқали кўтарилган. Айвоннинг олдида очиқ ҳовли ва ўртасида ҳовуз бўлган. Қабул залидан 40 метр

масофада саройга кириладиган махсус балаңд пештоқ қурилган. Ҳовлининг шимолий ва жанубий деворлари бўйлаб айвонлар жойлашган. Бу айвонлар қабул залидагидек безатилмаган. Қабулхона комплексининг узунлиги 100 метр, эни эса 75 метрга тенг. Бу рақамлардан кўриниб турибдики, қабулхона комплекси жуда катта бўлган. Термиз ҳоқимлари бу билан ўзларининг куч-қувватларини меҳмонларга намоён қилмоқчи бўлганлар.

XII асрда саройнинг қабул зали ва йўлакдаги айвони қайта таъмирланади. Айвоннинг ўйма ганч ва турли рангдаги бўёқлар билан ишланган расмларда безатилган. Зал, устунлар ва айвон ўйма ганч билан безатилган. Ҳатто залнинг ичи ҳам ўйма ганч билан безатилган. Натижада бу зал шандай гўзал ва сирли қиёфага эга бўлганлиги, уни ҳатто ҳозир ҳам таърифлаб бериш қийин... Залнинг ҳар бир девори ўзига хос ўйма нақш билан безатилган. Нақшлар, асосан геометрик характерда бўлган. Бу ерда турли кўринишдаги фигуралар бир-бирлари билан жуда маҳорат ва дид билан боғланган. Мана шу узвийликда унинг таъсирчанлиги янада ошган (5-расм).

5-расм

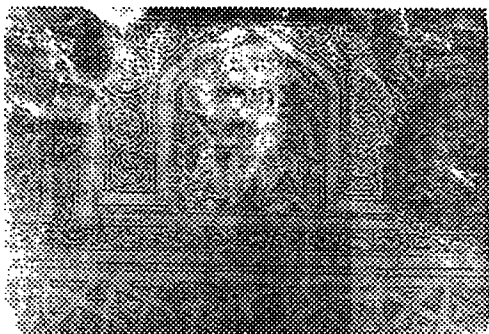
Термиз ҳолчимларининг саройи.
Сарой деворидаги ўймаганч намунаси.
XI-XIII аср бошлари

Кўпгина жойларда геометрик нақшлар, ўсимлик нақши, яъни барг ва узум шодасига ўхшаш нақшлар билан биргаликда учрайди. Бунда ҳам биз Термиз ганчкорларининг юқори малакали уста эканлигининг гувоҳи бўламиз. Ҳар бир нақш ўзининг бетакрорлиги, мукамаллиги, тиниқ ишланганлиги билан ажралиб туради. Қабул-

хонага ташриф буюрганларни жанубий деворда тасвирланган ғайри оддий ҳайвонларнинг расми ҳаётратга солган. Чунки бу ғайритабiiй ҳайвонлар жуда маҳорат билан ўйиб ишланган. Шабҳасиз қабулхонанинг ўйма нақшлари меҳмонларга кучли психологик таъсир кўрсатган. Бир томондан қабулхонанинг гўзаллиги, нақшларнинг нафислиги меҳмонга сирли таъсир кўрсатса, иккинчи томондан ғайри оддий ҳайвонларнинг расми бу сирликни янада оширган, таъсирчанликни кучайтирган. Бунинг устига қабулхонанинг томида жойлашган турли рангдаги шишалар билан безатилган панжара орқали тушаётган ёруғлик залга янада сирлилик бағишлаган.

Меҳмонлар саройининг маҳобатидан, гўзаллигидан ҳайратга тушганлар. Қабулхонанинг кўриниши ва ички безаклари асрлар давомида катта қисми емирилганига қарамасдан, ўзининг илк таъсирчанлигини ҳозир ҳам йўқотмаган. У замондошларимиз қалбида ҳайрат туйғуси ни уйғоталди, ганчкорларнинг санъати-га таҳсинлар ўқининг келади. Халқимиз минг бор эшитгандан, бир бориб ўзинг кўр деган. Биз бу саройни қанчалик кўп таърифламайлик, бари бир уни тўлиқ ёритишга қалам ожизлик қилади. Шунинг учун эътиборингизни қабулхонанинг жанубий деворини безатиб турган ғайри оддий ҳайвон тасвирланган паннога жалб этамиз (6-расм).

Саройининг ўйма ганч нақшлари ўзининг ранг-баранглиги, гўзаллиги, нафислиги ва бадиий баркамоллиги билан Ўрта Оси-

6-расм

Ўймаганч. Термиз ҳолчимлари саройи

ёда ҳозирча бизга маълум бўлган ўйма нақшлардан ажралиб туради. Ҳайвонларнинг расми жуда ноёбдир. Чунки XIV асргача бўлган Ўрта Осиё меъморчилигида ҳайвонларни тасвирлаш одат бўлмаган. Саройни безаган нақшларни кўрган одам Термиз ҳокимига эмас, балки бу нақшларни яратган номаълум ганчкорларнинг ўлмас санъатига қойил қолади ва таҳсинлар ўқийди.

қшларни яратган номаълум ганчкорларнинг ўлмас санъатига қойил қолади ва таҳсинлар ўқийди.

КУЛОЛЛАР МАҲАЛЛАСИ

Қадимий Термиз харобалари узра юрар экансиз беихтиёр сиз унда сон-саноқсиз турли туман сопол идишларнинг синиқларини кўрасиз. Улар шаҳарнинг ҳамма жойига сочилиб ётибди. Бу ерда турли бўёқлар билан сирланган коса, пиёла, лаган, кўза ва тоғораларнинг минглаб парчаларини учратамиз. Идишлардаги бўёқларнинг ранги шунчалик тиниқки нақшлари шунчалик ранг-баранг, гўзал ва нафиски одамларни ҳайрон қолдиради. Уларни кўрган киши наҳотки шу сопол идишлар бундан 1000 йил илгари тайёрланган бўлса, деган саволни беради. Ишонгинг келмайди. Лекин ҳақиқатдан ҳам бу шундайдир. Улар асрлар давомида ер бағрида ётган бўлсалар ҳам, ўз сифатини ва тиниқлигини йўқотмаган. Археологлар бу сопол идишларнинг шакли, бўёқларининг рангига ва нақшнинг турига қараб дарров унинг қайси асрга оид эканлигини айтиб берадилар. Ота-боболаримиз тарихи ва маданиятини ўрганишда бу сопол идишларнинг аҳамияти жуда каттадир. Биринчи қарашда киши кўзига айтарли аҳамиятсиз кўринса ҳам улар ўзининг тарихий аҳамияти жиҳатидан бошқа манбалардан қолишмайди. Сопол идишлар шаҳар ва қишлоқларнинг ёшини аниқлашда уларда яшаган одамларнинг ҳаётини турмушини ўрганишда муҳим бир тилсимотдир. Улар одамлар-

нинг фақатгина кундалик эхтиёжларини қондирадиган буюм бўлмай, балки ўз замонасининг мафқурасини маълум даражада ифода этувчи манба ҳамдир. Улар қадимги одамларнинг маданиятига, санъатига оид зарварақларини ўқишда тенгсиз ёрдамчидирлар. Шу билан бирга сопол идишларнинг кўпчилиги амалий санъатнинг ноёб дурдоналари ҳам ҳисобланадилар.

Термиз кулолчилик тарихи яқин вақтларгача махсус ўрганилмаган эди. Чунки Термизда археологик ишлар олиб борган олимлар кўпроқ ўз эътиборларини юқорида ҳикоя қилган Термиз ҳокимлари саройи, Қоратепа, Фаёзтепа каби ноёб обидаларни ўрганишга қаратганлар. Ваҳоланки, 30-йилларнинг ўрталаридаёқ профессор М.Е.Массон Термизнинг бир неча жойларида турли асрларга оид кулоллар маҳалласи борлигини қайд қилган эди. Сўнгги йилларда Термиз кулолчилик тарихини ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда. Ҳозир Юнон-Бақтрия, кушонлар даврига оид Термиз кулолчилиги тарихини ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда. Ўрта асрга оид кулолчиликни ўрганишда ҳам бирмунча муваффақиятларга эришилди. Ушбу рисолада фақатгина ўрта асрларга оид Термиз кулолларининг маҳалласида олиб борган археологик изланишларнинг баъзи бир ютуқлари билан таништирмоқчимиз.

Биз ҳикоя қилмоқчи бўлган кулолчилик маҳалласи шаҳар работининг шимолий қисмида жойлашган. Бу ерда кулоллар маҳалласи борлиги археологик қазиниш ишлари бошланмасдан оқ олдин маълум эди. Чунки бу ерда жуда кўп сопол идишларнинг синиқлари, шлаклар, ҳатто айрим хумдонларнинг излари ер юзиде очик кўриниб ётибди. Аммо бу хумдонларнинг кўриниши, тuzилиши, уларда қандай сопол идишлар пиширилгани номаълум эди. Айниқса, ўрта аср Термиз кулолчилик ҳунармандчилиги қандай уюштирилганлигини, ва бу орқали ҳунармандчилик хусусан кулолчилик шаҳарнинг иқтисодий ҳаётида қандай роль ўйнаганлигини аниқлаш керак эди. Кулолчилик маҳалласида олиб борилган археологик қазиниш ишлари бу муаммолар бўйича жуда қимматли маълумотлар беради. Маълум бўлишича, бу кулолчилик маҳалласи, асосан сирланмаган сопол идишларни тайёрлашга ихтисослашган экан. Ҳозир бу ерда ўндан ортиқ сопол идишларни пиширадиган катта-кичик хумдонлар очилди. Улар ҳаммаси бир хил, яъни икки қисмдан иборат бўлиб, унинг пастки қисми ўтхона, юқори қисми сопол идишларни пишириш хонаси-

дан иборат. Уларнинг иккала қисми ҳам айлана шаклида бўлган (7-расм). Асосан, уларнинг диаметри 1-1,8 метр атрофида бўлган сопол пиширадиган хона ўтхонадан махсус тўсиқ билан ажратилган. Унда жуда кўп тешикчалар бўлган. Бу тешикчалар орқали иссиқ ҳаво ўтхонадан сопол пиширадиган хонага ўтган ва сополларни пиширган. Хумдоннинг деворлари, асосан хом ғишт билан териб чиқилган. Узлуксиз хумдонда олов ёниши натижа-сида бу ғиштлар ҳозир пишиқ ғиштга айланиб кетган.

Хумдонларнинг ўтхонаси ерга қазиб қурилган. Сопол пиширадиган хонанинг усти гумбазсимон шаклда териб чиқилган. Гумбазнинг ўртасида ёки бир чеккасида махсус тешикча бўлиб, у орқали хумдонга сопол идишларни пишириш учун жойлаштирилганлар ва тайёр бўлган идишларни олишган. Пишириш жараёнида бу тешикчалар ёпиб қўйилган. Сополларни яхши, сифатли пишириш учун хумдонда 800-900 даража иссиқлик бўлиши зарур. Бундай ҳарорат икки кун давомида сақланиб туриши керак бўлган. Агарда иссиқлик бундан паст ёки юқори бўлиб кетса идишлар яхши пишмаган ёки куйиб кетган. Шунинг учун кулоллар хумдонда сопол идишларни пишириш жараёнида бир хил ҳароратни ушлаб туришга ҳаракат қилганлар. Бу нарса кулолдан жуда кўп вақт ва моҳирликни талаб қилган. Зеро, Термиз кулоллари ўз ишларининг устаси эдилар. Кулоллар ёқилги сифатида ёнтоқ, қамиш ва дарахт шоҳларидан фойдаланишган.

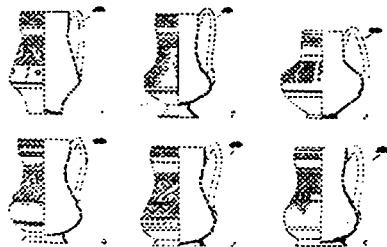
Қазилар давомида маълум бўлдики, очилган хумдонлар бир неча уста кулолга қараган. Ҳар бир кулолнинг иккитадан ёки учта хумдони бўлиб, уларда маълум турдаги сопол идишлар пиширилганлар. Кулоллар хумдонларни қуришдан олдиноқ, уларда қандай сопол идишларни пиширишларини мўлжал қилишган. Катта хумдон-

7-расм

ларда катта идишлар, кичик хумдонларда нозик идишларни пиширишган. Топилган сопол идишларга қараганда, кулоллар маълум турдаги сопол идишларни тайёрлашга ихтисослашганлар. Ҳар бир устанинг кўзаси шакли жиҳатидан ҳам, безатиш услубидан ҳам бир-бири-

дан ажралиб туради. Ҳатто нақшларни сопол идишларга туширишда ҳар бир устанинг ўзига хос дастхати бўлган. Бу ердаги устахоналарнинг бирида махсус қолибларда тайёрланган турли кўзалар пиширилган. Иккинчи устахона эгаси юқори сифатли, нафис, гўзал ва чиройли қилиб безатилган кўзалар тайёрлаган. Шу билан бир қаторда бу устахона эгаси кундалик ҳаётда кенг ишлатиладиган кўзаларни ҳам пиширган. Одатда юқори сифатли ва чиройли кўзаларни устукулолнинг ўзи тайёрлаган, қолганларини эса шогирдлар ясаганлар. Хумдонларга яқин жойда идишларни тайёрлайдиги ва қуриладиган хоналар топилган. Бу хоналарда лойни қориб «пиширадиган» махсус резервуар бўлган. Резервуарларнинг деворлари пишиқ гипс билан териб чиқилган. Қазилар давомида хоналарнинг бирида пиширилган лойга тўла шундай резервуар топилди. Кулоллар агар лой яхши пиширилмаса, сопол идишлар қуришиш жараёнидаёқ ёрилиши ёки синиб кетишини яхши билишган. Кулоллар маҳалласида олиб борилган археологик изланишлар жараёнида жуда кўп турли-туман сопол идишлар топилди. Уларнинг аксарияти турли ҳажмдаги кўзалардир. Уларнинг кўп қисми кундалик ҳаётда кенг ишлатиладиган идишлар қаторига кириди ва шунинг учун бу идишларга кулоллар унчалик жило бермаганлар. Оддий идишлар билан бир қаторда бу ерда юқори сифатли кўзалар ҳам анчагина топилди. Улар, асосан ўша даврдаги металлдан тайёрланган идишларга тақлид қилиб ясалган. Бу идишлар ўзларининг бежирим шакли ва ўйиб чизилган турли нақшлари билан ажралиб туради. Нақшлар шундай жойлашганки, улар идишнинг шаклини янада бўрттиради. Идишнинг шакли ва нақши тенг мувозанатда ва уларни ажратиб бўлмайди. Агарда уларни бир-биридан ажратиб қаралса, идишнинг шакли ҳам, нақши ҳам ўзининг гўзаллигини ва узвийлигини йўқотади (*8-расм*). Худди шунда

8-расм

XI-XII асрларга оид кўзалар

Термиз кулолларининг моҳирлиги, юқори малакали уста бўлганлиги намоян бўлади.

Айрим кўзалар шунчалик чиройли нақшланганки, уларни ҳатто таърифлаш қийин... Кулоллар оддий гометрик ва ислими нақшларни ўзаро боғлаб ва қайтариш билан шунчалик

мураккаб нақшлар ҳосил қилганларини асти қўяберасиз... Идишларнинг айрим қисми араб ёзувлари билан безатилган. Уларнинг бирида «ал-юмн» сўзи ёзилган. Бу идишларнинг кўпчилигини амалий санъатнинг ноёб дурдоналари қаторига қўшиш мумкин.

Ўйиб чизилган нақш билан безатилган Термиз кулолларининг идишларига ўхшаш идишлар ҳатто ўша давр йирик кулолчилик марказлари ҳисобланган Самарқанд, Марв, Бухоро, Бинкентда ҳам жуда кам учрайди. Зеро, бу фақат Термиз кулолчилик мактабига хос бўлса керак.

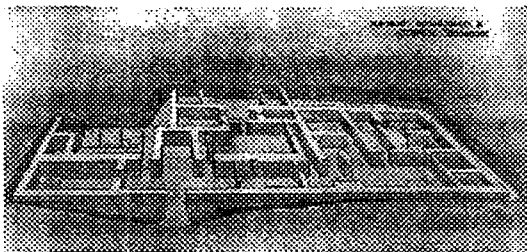
Кулолчилик маҳалласида ҳаёт бугун Термиз шаҳридаги каби мўғул-татар босқинчиларининг юришлари натижасида тўхтади. Босқинчилар шаҳар мудофаа деворлари олдида тўсатдан пайдо бўлган бўлсалар керак. Чунки кулоллар хумдонлардаги маҳсулотларни ҳатто олишга ҳам улгурмаганлар. Бир қанча хумдонлар пиширилаётган сопол идишлари билан тўла қолиб кетган ва шу ҳолда улар бизгача етиб келган. Идишларнинг кўпи синган, бутунлари ҳам оз эмас. Бу ҳол археологлар учун жуда қимматли маълумотлар бериб, Термиз кулолчилик тарихининг янги сатрларини очишга ёрдам беради.

ШАҲАР ХОНАДОНИГА ТАШРИФ

Шаҳардаги минглаб уйлар шаҳристон ва рабод қисмида жойлашган. Булар қадимги меъморларнинг шаҳар қурилишига катта эътибор берганлигидан далолат беради. Ҳар бир уй шаҳарнинг умумий кўринишига мослаштириб қурилган. Албатта, бундай уй соҳибининг шаҳар ҳаётида тутган ўрни, ижтимоий келиб чиқиши ҳам катта роль ўйнаган бўлиши керак. Ҳозир бу уйлар катта-кичик тепаликларга айланган бўлиб, улар ўз қаърида шаҳар аҳолисининг турмушини ҳар томонлама ёритувчи турли-туман моддий манбаларни сақлаб келмоқда.

Шаҳар аҳолисининг уйи, турмуши қандай бўлган? Бу саволлар ҳозир Термизда ишлаётган археологларни жуда қизиқтирмоқда. Дарҳақиқат, бу борада бир қанча топилмалар қайд қилинган, бир қанча шаҳар уйлари очиб

ўрганилди. Бу қазишлар юқорида қайд қилинган муаммолар тўғрисида жуда қимматли маълумотлар беради. Қуйида шаҳар уйларида бирида олиб борилган археологик қазиш ишларини айрим натижасини эътиборингизга ҳавола қиламиз. Бу

9-рasm
XI-XII аср бошларига оид уйнинг
умумий кўриниши

уй харобаси шаҳар рабодининг жануби-шарқий қисмида, бир қарашда уй жойлашган тепалик, шаҳар ҳудудидаги бошқа дўнгликлардан ҳеч фарқ қилмайди. Фақатгина тепаликнинг айрим жойларида қадимги уй деворларининг қолдиқлари кўриниб турибди. Тепалик устида сопол ва шиша идишларнинг парчалари кўп. Бу нарса археологлар эътиборини ўзига жалб этди ва тепалик сирларини очишга чорлади. Изланишлар уч йил давом этди. Натижада, шу тепалик ўрнида икки даврга оид 20 дан ортиқ паҳса ва хом ғишгдан қурилган хоналар очиб ўрганилди¹. Бу хоналар тўғри тўртбурчак шаклидаги усти очик

¹ Пидасв Ш.Р. Хозяйственно-жилой комплекс XI - начала XIII всков на городище Старого Термеза // Архитектура и строительства Узбекистана. № 11, Ташкент, 1986, С.8-10

ҳовли атрофида жойлашган (9-расм). Ҳовлига тўртта эшик чиққан бўлиб, улар бир-бирлари билан эшиклар орқали боғланган. Дарвоза ҳовлининг шимолӣ томонида жойлашган. Эшикларнинг ҳовлига чиққан қисми аввал ўзига хос бурчаклар билан безатилган. Бу эса ҳовлига ўзгача кўрк бахш этган. Кейинчалик бу бурчаклар бекилиб, усти текис қилиб сувалган ва турли нақш билан безатилган. Бу нақшлар ҳовлининг кўркини очиб юборган. Ҳовли атрофида жойлашган хоналар, асосан тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, улар бир неча қават лой сувоқ билан сувалган. Хоналарнинг айримлари ганч билан сувалган. Устидан турли нақшлар ишланган. Нақшлар, асосан геометрик, эпиграфик ва ўсимликсимон характерда бўлган. Бу расмлар юпқа ганч сувоқ устига қора, ҳаворанг, қизил, жигарранг бўёқлар билан чизилган. Бу расмлар қарийб етти аср ер остида ётганига қарамай, бўёқлари тиниқлигича қолган. қадимги расмларнинг моҳирлиги мана шунда намоён бўлмоқда. Баъзи хоналарнинг деворлари лойга ўйиб ишланган турли мазмундаги нақшлар билан безатилган. Хусусан бу ерда барг, балиқ ва геометрик шаклдаги нақшлар учраган. Нақшларнинг бу тури Ўрта Осиё шаҳарларида жуда камдан-кам учрайди. Хоналарнинг кўпчилигини поли турли шаклдаги пишиқ ғиштлар билан ишланган. Бу нарсаларга ўзгача фойз бахш этади. Хона деворлари қалинлиги 70-120 см атрофида. Нима учун деворлар бундай қалин бўлган? Маълумки, Ўрта Осиё шароитида ва айниқса Термизда ёзда иссиқ, қишда совуқ бўлади. Агар уй деворлари қалин бўлса, ёзда салқин, қишда иссиқ кўп сақланади. Шунинг учун Ўрта Осиё меъморлари бунга катта эътибор беришган. Археологик қазилмалар бу уйнинг турли хоналардан ташкил топганлигини ва уй қурилишида маълум меъморчилик қонунарига риоя этганлигини кўрсатади. Албатта, бундай уй соҳибининг иқтисодий асоси катта роль ўйнаган. Уйнинг бир қисми меҳмонлар учун мўлжалланган. У бир неча хоналардан иборат. Асосий меҳмон қабул қилинадиган хона анча катта майдонни эгаллаган. Хонанинг деворлари нақшлар билан безатилган. Ости эса пишиқ ғишт билан тортилган. Хонанинг ўртасида квадрат шаклидаги майдонча бўлиб, у пишиқ ғиштлар билан сув ўтказмайдиган қотишмадан териб чиқилган. Майдончанинг ўртасида хум бўлиб, сув шу хумга йиғилган. Майдончанинг тепаси очиқ, тўрт бурчакда ғишдан терилган устун бўлиб унинг томини шу устунлар ушлаб турган ва нақшлар безатилган. Бу тартибда қурилган меҳмонхоналар бизда биринчи топилгани.

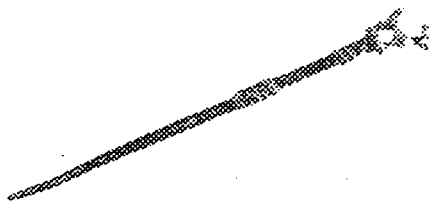
Уйнинг иккинчи қисмида аёллар яшаган. У бир неча хоналардан иборат. Бу хоналар кўркамлиги билан ажралиб туради. Бу ерда

кўплаб тақинчоқлар, сифатли сопол идишлар, тўғноғичлар, усмадонлар ва қош тергичлар топилди. Уйнинг учинчи қисми айвон ва катта очиқ ҳовлидан иборатдир. Ҳовлида тандир ҳамда ҳожатхона жойлашган. Айвон жануби-ғарбга қараб қурилганлиги сабабли куёш бу ерга кун ботишдагина тушган. Шунинг учун жазирама иссиқда бу ерда яхши дам олиш мумкин бўлган. Айвоннинг устунлари олтин суви юритилган эпиграфик нақшлар билан безатилган. Уйнинг тўртинчи қисми битта хонадан иборат бўлиб, бу ерда уй ҳаммоми жойлашган. Хонанинг бир бурчагида махсус сув ўтказмайдиган эритмада пишиқ ғиштдан терилган кичикроқ ҳовузча топилди. Ҳовузчанинг олдида иккита хум турган. Совуқ сув махсус қувур орқали оқиб келган. Кўриниб турибдики, бу уйнинг қурилишида ҳамма нарса инobatта олинган. Бу уйнинг харобаларидан топилган турли археологик топилмалар уй эгасининг турмуш тарзини ҳар томонлама ёритиб бериши билан бирга, шаҳар аҳолисининг маданияти ҳақида тасаввур олишга имконият туғдирди. Топилган нарсалар орасида сопол идишлар алоҳида ажралиб туради. Бу ерда лаган, пиёла, турли кўза, хум, қозон, чироқдонлар топилган. Улар ўзининг бежирим шакли, юқори сифати ва ғоятда нафис ишланган турли мазмундаги расмлари билан ҳозир ҳам инсонни ҳайратга солади. Бу сопол идишларга қараб, XI-XIII асрларда Термизда тараққий этган ва ўзининг анъаналарига эга бўлган кулолчилик мактаби бўлган дея оламиз.

Бу ерда шишадан ясалган идишлар ҳам ўзининг сифати, рангбаранглиги ва шаклларининг турли туманлиги билан ажралиб туради. Бундан ташқари бронзадан ясалган ўсмадонлар, аёлларнинг ҳар хил тақинчоқлари топилди. Бу топилмалар орасида айниқса тўғноғичлар диққатга сазовордир (10-расм). Уларнинг бирида тоғ эчкиси акс эттирилган, иккинчисида эса фил устида ўтирган одам тасвирланган. Хоналарда турли даврга оид жуда кўп тангалар ҳам топилди.

Уларнинг қадимгиси қушонлар даврига оиддир, энг сўнггиси эса XIII асрнинг бошларида Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан зарб этилган тангалардир.

Топилган нарсалар Термиз аҳолисининг юксак тараққий қилган моддий ва маданий ҳаётидан гу-

10-расм

Бронзадан тайёрланган тўғноғич

воҳлик беради. Топилмаларга асосланиб, биз бу уй XII асрнинг охирларида қурилган дея оламиз. XII асрнинг ўрталарида бу ерда катта таъмирчилик ишлари олиб борилган. 1220 йилда бу уйга шаҳардаги бошқа уйлар қатори ўт қўйилган. Ёнғин асоратлари уйнинг бир неча жойида из қолдирган. Уй қурилишига қараб, уйнинг соҳиби ўзига тўқ шаҳарлик бўлган деб ҳисоблаймиз. Эҳтимол, у шиша тайёрлайдиган идишлар устахонасининг эгаси бўлгандир. Чунки, қазилар пайтида бу ерда жуда кўп шиша идишлар ва уларнинг яроқсизлари, тошқоллар топилган. Изланишлар давом эмоқда. Аминмикки, бу изланишлар Термиз аҳолисининг моддий маданияти ҳамда турмушини янада мукамал ёритиш учун янги топилмалар тақдим этади.

Кўҳна Термиз шаҳрига асрлар оша саёҳатимизни яқунлар эканмиз, бу ерда шуни яна бир бор қайд қилмоқчимизки, бизлар келтирган маълумотлар шаҳар тарихидан кичик бир лавҳа, холос. Ҳозир олимларимиз қўлида шаҳар тарихи ва маданиятини ёритувчи манбалар анчагина. Бир қанча махсус китоблар нашр этилди. Шундай бўлсада, шаҳар харобалари ўз бағрида қанчадан қанча ноёб манбаларни сақлаб келмоқда. Археологлар эса изланишларини давом эттирмоқдалар... Аминмикки, бу аср кўҳна Термиз тарихини янги зарварақларини очишга ёрдам беради.

Ш. ПИДАЕВ

ҚАДИМИЙ ТЕРМИЗ

Муҳаррир М.СОДИҚОВА
Тех. муҳаррир В. ДЕМЧЕНКО
Компьютер устаси Л. СОБИРОВА

Босишга 21.11.2001 й. рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.
Босма тобоғи . Адади 1000 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда.
Буюртма № 230

ЎЗР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент,
Я.Фулломов кўчаси, 70.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа маркази
босмахонасида чоп этилди.
Тошкент, 700113, Чилонзор-8, Қаторгол, 60.